

El dimoni en la pintura mural de l'últim romànic berguedà

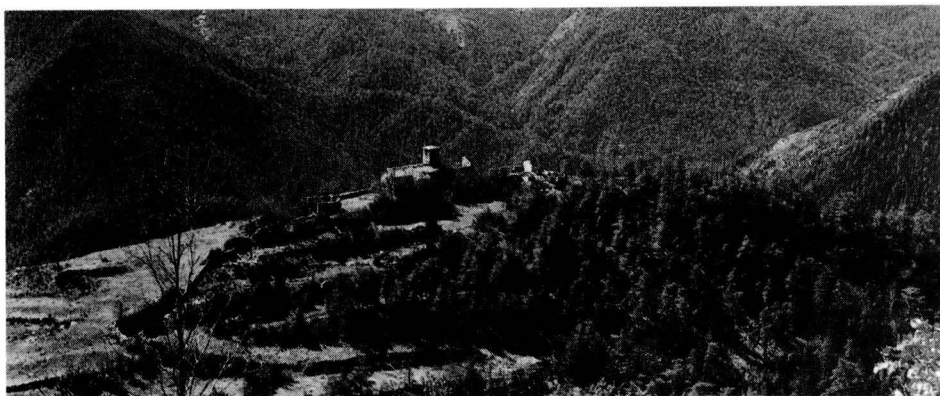
ROSA SERRA ROTÉS

El culte a sant Miquel a l'època del romànic

El culte a sant Miquel arcàngel fou especialment intens i popular durant els segles medievals arreu de Catalunya quan, a partir del segle X, la seva festivitat s'introduí als calendaris i fou celebrada per la litúrgia. Només cal recordar, a tall d'exemple, algunes de les esglésies comarcals advocades a aquest arcàngel: Viver, Fonogedell -Casserres-, Peguera, Blancafort, Sorba, Terradelles -Santa Maria de Merlès-, la Cortada -Puig-reig-, Canals de Sant Miquel -Vilada-, Sant Miquel del monestir de la Pobla de Lillet, Turbians -Gisclareny-, etc., a més d'una bona colla d'altars i capelles laterals d'altres moltes esglésies berguedanes.

Arreu de l'Europa cristiana es van construir esglésies dedicades a l'arcàngel, preferentment en llocs encimbellats i a redós de castells, seguint la tradició de l'aparició de l'arcàngel al Gargano -Itàlia- i a Mont-Saint-Michel -França-, des d'on el culte es va escampar arreu.

Tot i la devoció, hi ha pocs exemples a Catalunya de representacions plàstiques dedicades a sant Miquel, i més concretament al tema de la psicòstasi que representa l'arcàngel en l'escena de la pesada de les ànimes. Amb tot, aquest tema és més freqüent en la pintura sobre taula (retaule dels Arcàngels, retaule de Sorriquerola, altar de Toses, etc.) que no pas en el camp de l'escultura (només el trobem representat en un capitell del claustre de Santa Maria de l'Estany i en el portal romànic de l'església de Sant Miquel de la Portella -Santa Coloma de Queralt-) i en la pintura mural on, dels pocs exemples conservats, dos són al Berguedà. Es tracta de les psicòstasis que apareixen en les pintures murals de la capella subterrània de Roda d'Isàvena (Baixa Ribagorça), al mur lateral de Santa Maria de Ta-

Sant Miquel de Turbians (Gisclareny)

RAMON VILADÉS

üll (Alta Ribagorça), i els dos fragments conservats in situ a les esglésies romàniques de Sant Pau de Casserres i Sant Andreu de cal Pallot (Puig-reig).

El tema de la Psicòstasi en les religions no cristianes i fonts literàries del tema

El tema de la psicòstasi (1) va néixer a Egipte fruit del concepte que, després de la mort, es valorava la vida de les persones mitjançant el pes del seu cor que, segons la religió egípcia i els dibuixos de *El llibre dels morts*, és el lloc on resideixen els sentiments i la intel·ligència de les persones; el déu Thot, en presència dels déus Horus i Anubis, pesa les ànimes en el moment del judici que presideix el déu Osiris.

Aquest tema, probablement per influència egípcia, apareix en altres religions: el mazdeisme persa, el budisme, i també a Grècia (en els poemes homèrics Zeus apareix pesant els destins humans, i Hermes *Psicopompos* és l'encarregat de pesar les ànimes) i al món romà (on aquesta funció de pesar les ànimes s'havia associat al déu Mercuri).

En el món cristià, les epístoles de sant Pau qualifiquen Miquel de *psicopompos* i

sabem que el culte a l'arcàngel neix a Orient, a Bizanci i a l'Egipte copte, que recull la tradició simbòlica de l'Egipte faraònic; arribà tardanament a l'Europa occidental, a partir d'Itàlia i de França. Segons la llegenda hagiogràfica, l'any 492 Miquel es va aparèixer al mont Gargano, i el s. VII a Normandia.

Les fonts literàries a partir de les quals es desenvolupa el culte i la devoció als àngels i, més concretament, a sant Miquel, en el cristianisme s'han de buscar en la literatura postbíblica jueva i més concretament en el llibre apòcrif d'Enoc, que dedica una trentena dels seus capítols a parlar dels àngels i de les seves funcions i presenta Miquel com el cap de la jerarquia angèlica, protector d'Israel (per tant lluita contra les forces del mal enigmiques del poble de Déu, característiques que ja anuncia l'Antic Testament) i encarregat d'ensenyar les virtuts de la clemència i de la justícia (per tant, encarregat de judicar les bones obres i les dolentes en el moment del judici final).

Com a àngel combatent del mal se'l representa enfrontat a un drac que és la personificació del Dimoni, representació creada a partir de la llegenda de la seva aparició al mont Gargano i Mont-Saint-Michel. Com a àngel justicier i clement se'l

Sant Andreu de Cal Pallot (Puig-Reig)

RAMON VILADÉS

representa amb les balances a la mà on les ànimes dels morts són pesades, és a dir com a *psicopompos*, completant programes iconogràfics relacionats sempre amb el judici final, seguint la tradició oriental.

No és corrent trobar en el romànic representacions que sintetitzin les dues representacions de sant Miquel; a Castella hi ha un exemple simplificat en una de les miniatures del *Beatus de Silos* conservat al British Museum de Londres, on l'arcàngel Miquel aguanta amb la mà dreta les balances i amb l'esquerra una llança amb la qual lluita contra el Dimoni. Francesca Español (2) considera que és a Catalunya on es va donar el pas decisiu que sintetitzà les dues representacions iconogràfiques de sant Miquel (com a lluitador del mal i com a pesador de les ànimes), concretament en el retaule dels arcàngels (MAC) i en l'escultura del portal de l'església de sant Miquel de la Portella (Santa Coloma de Queralt), dos exemples que s'han d'entendre com les manifestacions més evolucionades d'una iconografia que té els seus precedents en la pintura sobre fusta. Els dos exemples conservats al Berguedà tenen també el seu interès tal i com intentarem demostrar.

Nosaltres considerem que els dos exemples de pintura mural berguedans confirmen aquesta tesi en el camp de la pintura mural, sobretot pel que fa al conjunt de Casserres, on es desenvolupa un programa molt complet a l'entorn de la idea de judici final i que dona un gran protagonisme a l'arcàngel Miquel per representarlo en les dues variants esmentades.

L'església de sant Andreu de cal Pallot (Puig-reig) (3)

L'església de Sant Andreu de Gamisans, coneguda avui amb el nom de cal Pallot, és un singular edifici romànic bastit el s. XII en substitució d'un de pre-romànic que ja existia, probablement a finals del s. X o començaments del XI, ja que la veïna necròpoli així ho confirma.

En el s. X aquest indret es coneixia amb el nom de Gamisans i la documentació dels anys 991 i 997 esmenta sovint la «*villa Gamicanos*» o «*villa Gamisane*», un nucli de poblament d'origen antic situat al costat de la riera de Merlès. Després de les obres efectuades en el s. XII l'església va adquirir la categoria de parroquial, i el 1312, en el curs de la visita pastoral que va fer el visitador del bisbat d'Urgell, es va confirmar aquesta categoria que devia perdre a l'època moderna, car el 1726 Sant Andreu de Gamisans figura com una

simple capella depenent de la parroquial de Sant Martí de Puig-reig.

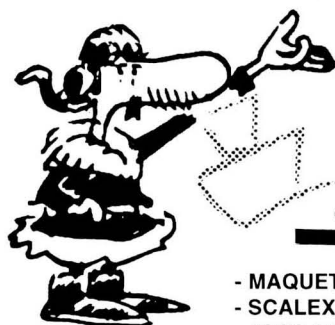
L'església és un edifici de planta rectangular, amb un absis semicircular a llevant i amb la porta oberta a tramuntana. De ben segur que la pedra utilitzada per a bastir aquest edifici (carreus regulars escantonats i col·locats a contrajunt) prové de la roca on hi ha excavada la veïna necròpoli, la qual cosa demostra que en el segle XII la necròpoli ja estava abandonada i no mereixia cap consideració que pogués evitar-ne la fragmentació o mutilació.

Les pintures murals de cal Pallot

Més interessant que la construcció arquitectònica, i fins i tot que la necròpoli i les restes del vell molí medieval -situat al peu de la riera de Merlès-, és el conjunt de pintures murals que, tot i que molt fragmentades, es conserven a l'interior de l'església. Consolidades pel Servei de Restauració de la Generalitat de Catalunya l'any 1985, són poc conegudes arreu de Catalunya i de la comarca; amb tot, es tracta de fragments molt interessants dins el conjunt de la pintura romànica de transició al gòtic.

De tot el conjunt romànic que decorava l'absis, l'arc triomfal i una part de la nau de migdia, es conserven fragments força interessants, malgrat que molt reduïts. L'absis ha perdut tota la decoració de la volta i conserva només, a la part inferior, fragments dels típics cortinatges tan usuals en la decoració de la part inferior dels absis catalans, així com una part de la decoració geomètrica de la finestra.

Al registre superior del mur de l'absis hi ha, al costat de migjorn, un grup de figures format per quatre personatges (tots fragmentats), l'un assegut en un setial i nibat, que dirigeix la seva mirada al

El Tinter

- MAQUETES
- SCALEXTRIC
- JOCS DE ROL
- CÒMICS
- COTXES DE COL·LECCIÓ
- MODELISME NAVAL
- JOCS DIDÀCTICS
- CONSTRUCCIONS D'OBRA

Plaça Sant Ramon, 1 - Tel i fax 822 21 86 - 08600 BERGA

Sant Andreu de Cal Pallot (Puig-Reig)

RAMON VILADÉS

quart d'esfera de l'absis, i els altres tres a un nivell més inferior, sota la inscripció MVLTA al·lusiva a la multitud dels pobles que aclamen el Senyor; un d'aquests personatges porta corona.

A l'arc triomfal també es conserven restes de pintura; a tramuntana, una ornamentació vegetal i una de molt simple formada per una punts negres. Al costat de migdia es conserva un fragment de retícula geomètrica i la figura d'un personatge de perfil que amb la mà alçada assenyala l'absis.

Cal pensar que els murs de la nau no foren mai decorats en la seva totalitat, bé que al costat de migjorn encara són visibles ben clarament tres creus pintades, inscrites en cercles, les quals tenen la mateixa gamma de colors que la resta de pintures, la qual cosa porta a creure que són coetànies. Una altra creu similar apareix sota la finestra de l'absis. Possiblement cal relacionar aquestes creus amb la consagració de l'església o amb la benedicció de les pintures.

En aquest mateix mur de migdia es va trobar, en el curs de la consolidació efectuada el 1985, un fragment rectangular, a mitja alçada, que representa el tema de la psicòstasi o pesament de les ànimes per sant Miquel. Amb els pocs elements conservats podem intuir el programa iconogràfic del conjunt. Probablement en el quart d'esfera de l'absis es representava la figura del Pantocràtor acompanyat dels símbols tetramòrfics dels quatre evangelistes; Déu es presenta com a jutge en el moment de la fi del món, seguint la tradició romànica en aquest tipus de repre-

sentacions. A la part inferior de l'absis és probable que hi haguessin les figures dels Apòstols acompanyats d'altres personatges que devien al·ludir a la multitud dels homes que es presenten davant Déu per a ésser jutjats.

La hipòtesi que a l'absis de Sant Andreu de cal Pallot es representés el tema del judici final queda reforçat per la presència del tema de la psicòstasi al mur de migdia de la nau. Aquí l'arcàngel Miquel (amb la inscripció ST MICAE...) i el Dimoni (amb una inscripció il·legible que l'acompanya), representat com un animal monstruós, són a banda i banda d'una balança que pesa les accions bones i les dolentes, representades respectivament per un angelet i per un ésser monstruós.

Tot i que la pintura es conserva molt fraccionada i malmesa, podem intuir que l'arcàngel no aguanta la balança amb les seves mans; aquesta sembla subjectada en un punt fix que fa de suport. Miquel sembla agafar amb una mà el plat de la balança i amb l'altra aguantar un objecte, una possible llança (com a Sant Miquel de la Portella); si fos aquest el cas, apuntat a manera d'hipòtesi, tindríem una nova representació sintètica dels dos tipus iconogràfics de sant Miquel.

El dimoni de cal Pallot és representat com una criatura horrible -fosca, amb banyes, el cos pelut i les extremitats acabades amb llargues ungles- que contrasta amb la figura blanca i suau de Miquel i que intenta declinar la balança al seu favor sense aconseguir-ho, amb les mans i el peu, tal i com ho fa en el fragment

mural de Sant Pau de Casserres i en d'altres exemples conservats.

Sant Pau de Casserres

De l'església parroquial de Sant Pau de Casserres consagrada l'any 907 pel biste Nantigís de la Seu d'Urgell no en queden restes; la nova parroquial, construïda avançat el s. XII, era un edifici d'una sola nau amb un absis semicircular a llevant, que en època moderna fou ampliada amb la construcció de dues capelles laterals disposades a manera de creuer i una sagristia.

Fou en aquests segles moderns quan l'església es redecorà i les pintures murals que decoraven un arcosoli i part del mur de migdia foren tapades i parcialment destruïdes, fruit de l'obertura de la capella lateral esmentada. Descobertes les pintures durant la Guerra Civil, ingressaren al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona l'any 1940. L'any 1979, arran d'unes obres de consolidació efectuades a l'església pel Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona es va trobar un altre fragment de pintura mural; concretament es tracta d'un fragment del tema de la psicòstasi on apareix només el dimoni i un extrem de la balança.

Les pintures murals de Sant Pau de Casserres

La importància i la singularitat del conjunt mural de Sant Pau no va fer més que

créixer amb la troballa d'aquest fragment. El conjunt mural representa el tema del judici final amb una variant iconogràfica notable: Crist Jutge, el pantocràtor romànic, es substituït pel Crist Redemptor, és a dir per la imatge de Crist sofrent de mig cos que mostra les ferides del costat i aixeca les mans exposant les nafres. La font literària directa ja no és l'Apocalipsi de sant Joan sinó l'obra *Elucidarium* d'Honorí d'Autun i un passatge de l'evangeli de Mateu (Mateu, XXIV, 30).

Segons aquest text, Crist apareixerà entre núvols i enmig de la nit, a l'hora assenyalada, mostrant les llagues de la passió i amb una túnica oberta per tal de mostrar a la humanitat el seu sacrifici. Apareixeran els àngels amb els símbols de la passió (corona d'espines, creu i claus) i altres àngels tocaran les trompetes per despertar els morts, que es presentaran davant el Jutge, triomfador de la mort, als seus trenta-tres anys.

Aquest tema, creat als inicis del gòtic francès, és el que es desenvolupa, amb variants i amb un esquema més senzill, a les pintures de Casserres. Aquí manquen els símbols de la passió, però les llagues ensagnades són prou clares per a demostrar que el Crist-Jutge és el triomfador de la mort. Al costat de Crist hi ha representats els símbols de l'eternitat: l'alfa i l'omega (principi i fi) de la tradició romànica, i el sol i la lluna, la nova fórmula introduïda pel gòtic.

Els àngels trompeters anuncien el judici i els morts ressusciten; l'escena és presidida per l'Agnus Dei, situat a la clau de l'arc apuntat: és l'anyell crucificat, amb la creu i la ferida al costat; ja no és l'anyell apocalíptic sinó el Fill de Déu, sacrificat a la creu.

L'escena del judici final no acaba aquí. El fragment inferior, molt malmès, ha estat interpretat de diferents maneres, però la versió més versemblant és la que aposta per la representació de la lluita de sant Miquel amb el Diable (representat en forma de drac i del qual només es conserva un tros de la cua plena de caps monstruosos) i acompanyat per l'arcàngel Rafael.

A Sant Pau es dona molta importància a la figura de sant Miquel, car hi és representat en tres escenes diferents, totes clau i integrades al programa general del judici final i dins el context escatològic de l'arcosoli funerari, l'únic exemple conservat a Catalunya: la lluita amb el Diable (escena inferior central), l'aparició de

*El dimoni
de Sant Pau
de Casserres*
RAMON VILADÉS

sant Miquel al mont Gargano (intradós esquerre de l'arcosoli) i com a *Psicopompos*, pesant les ànimes (fragment del mur de la nau descobert l'any 1979, del qual solament es conserva la figura del diable i un tros de les balances).

Els altres temes que acompanyen aquest tema central del judici enriqueixen encara més aquesta temàtica. En el plafó superior hi ha representada l'escena d'Adam i Eva (pel primer pecat l'home morirà i necessitarà la redempció; gràcies a la mort de Crist podrà perdonar els seus pecats i ressuscitar a la vida eterna). Si l'altre pla-

fó paral·lel, actualment perdut, representés el tema de l'Anunciació com alguns autors han afirmat, s'establiria una perfecta relació entre EVA-AVE (Maria) (Si per una dona entrà el pecat en el món, pel fruit d'una altra, Maria, es redimí la humanitat). L'Anunciació és el compliment de la promesa de la Salvació.

Altres elements de Casserres confirmen i perfilen el tema principal: l'àngel turiferari amb l'encenser, l'animal que hom podria identificar amb una *heron*, símbol de la mortal corrupció i dels agents infernals que Crist combat. Una

escena molt perduda, a l'intradós dret de l'arcosoli, ha estat identificada amb l'anàstasi o davallament de Crist als llimbs per cridar els homes a judici, també perfectament integrada en el programa general, així com els tres personatges que ocupen el plafó de l'intradós esquerre, que podrien ésser els reis d'Orient, car l'Epifania és un tema sovint representat en els conjunts funeraris del s. XIII.

Les dues grans figures de sant Pau de Narbona i de sant Cristòfor pertanyen a un altre nivell iconogràfic. Sant Pau bisbe de Narbona és el patró de l'església, molt venerat a Catalunya des del s. XI, car una falsa butlla del papa Esteve VI divulgà la creença que aquest sant havia evangelitzat les terres catalanes. La presència de sant Cristòfor podria deure's a la devoció particular de la persona que encarregà aquest conjunt funerari.

El conjunt pictòric de Sant Pau de Casserres aporta una temàtica plenament gòtica sobre un esquema formal romànic, una obra mestra i única al nostre país, sense precedents coneguts i malauradament molt oblidada. Si Sant Quirze de Pedret és el gran conjunt apocalíptic del romànic, Sant Pau de Casserres és el gran exemple del nou tema del judici final segons la formulació del gòtic (4) ⚡

NOTES

1. Del grec = «acció de pesar les ànimes» en una balança.
2. ESPAÑOL i BERTRAN, Francesca: «El tema de la psicòstasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: sant Miquel de la Portella» *Quaderns d'Estudis Medievals*, núm.2, novembre de 1980, Artestudi Edicions, pp. 94-101.
3. FUSTÉ, Ramon i SERRA, Rosa: «Les pintures murals de l'església de Sant Andreu de Cal Pallo», a *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. 1, núm. 7, Artestudi Eds, Barcelona, març de 1982, pp. 442-448.
SERRA i ROTÉS, Rosa: «Les pintures murals de Sant Andreu de cal Pallo», a *Catalunya Romànica*, XII. *El Berguedà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1985, pp. 392-396.
4. SERRA i ROTÉS, Rosa: «Les pintures murals de Sant Pau de Casserres», dins *Catalunya Romànica*. XII. *El Berguedà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1985, pp. 157-165.

Rosa Serra Rotés

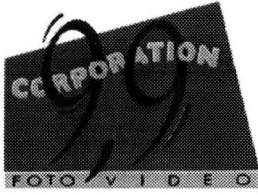

FOTO-VIDEO

Luigi

Clutat, 21 - Tel. (93) 821 02 17 - Fax (93) 822 07 37 - 08600 Berga

PROMOCIÓ VALIDA FINS EL 10 DE GENER DE 1996 O ESGOTAR STOCKS.

Diverteix-te amb nosaltres!

PER LA COMPRA IGUAL O SUPERIOR A 5.000 PTA, ET REGALEM UN DIVERTIT JOC DE PREGUNTES I RESPOSTES.